

Viken, A. (2025). Styring og utvikling av norsk friluftsliv: . I A. Viken, G. Svensson & R. Benonisen, *Friluftsliv og besøksforvaltning*. (s. 25–46). Fagbokforlaget. DOI: <https://doi.org/10.55669/oa481102>

Kapittel 2

## **Styring og utvikling av norsk friluftsliv**

*Sentrale linjer i friluftslivets historie*

**Arvid Viken**

## Innledning

Dette kapitlet omhandler utviklinga av norsk friluftsliv i et styringsperspektiv. Det omfatter både hvordan friluftslivet har styrt folks liv og hvordan friluftslivet på ulike vis har vært styrt. Begrepet *friluftsliv* er derimot en moderne oppfinnelse. Henrik Ibsen var en av de første som i en publikasjon brukte begrepet i Norge, i 1859. Dette var en tid da norskheten ble debattert og utformet i en prosess hvor frihet, herunder det frie livet i naturen, var sentrale elementer, om man skal tro norske forskere. Hensikten med dette kapitlet er ikke å reanalysere eller rekapitulere hele denne prosessen, men å identifisere styringselementet i denne historien. Mange har analysert friluftslivets tilblivelse og oppsummert dets verdier og historiske foranledninger, gjerne farget av sitt faglige ståsted, for eksempel litteraturvitenskap, etnologi eller historie. *Friluftsliv* er altså et tema i mange fag og et tverrfaglig felt. Kirsti Pedersen (2000), som har en idrettsfaglig bakgrunn, har oppsummert noe av feltet. Et av hennes viktigste budskaper er at det er feil å tenke enhetlig om friluftsliv. Det er mangfoldig både i form og betydning; folk utøver samme aktiviteter, men tillegger det forskjellig mening. Ikke minst, det som for noen er hverdagsliv, er fritidssysler for andre.

Pedersen går også gjennom verdigrunnet for norsk friluftsliv – også det er mangfoldig. Folk søker ro og fred, bruker naturen som sosial arena, utøver friluftsliv for å komme i form og for å utfordre seg selv – dette er noe vi har til felles, sier Pedersen med referanse til en undersøkelse som i sin tid ble gjort for Friluftslivets fellesorganisasjon (Vaagbø, 1993). Pedersen selv framhever at dette fellesskapet bare er én side ved friluftslivet. Det er forskjell på by og land, nord og sør, kvinner og menn, gamle og unge. Mangfoldet har trolig bare blitt større de seinere år. Pedersen (2000, s. 38) identifiserer tre former for friluftslivsutøvere: *høstere*, *vandrere* og *spesialister*. Det er mulig å se en tidsdimensjon i dette; folk har til alle tider høstet fra naturen, og dette er fortsatt en del av norsk hverdagsliv. Utviklinga har gjort at dette i dag regnes som friluftsliv. Vandring er, som vi skal se, kjernen i det norske friluftslivet slik det ble utviklet på 1800-tallet, mens spesialistene er av mange slag og representerer vår tid, der teknologi, innovasjoner og kommers er viktige føringer. Utviklingstrekkene gjenspeiler samfunnsutviklinga og er såleis styrt av impulser i samtida, så vel i opinionen som i politikk og vitenskap. Samtidig, og det er et utgangspunkt for denne analysen, er det stor kontinuitet i styringa

av friluftslivet, som det er i selve ideen om fenomenet – mange utøver det stadig på samme måte som man alltid har gjort.

Kapitlet tar først for seg friluftslivet på 1800-tallet som et dannelsesprosjekt og et element i moderniseringa av den nye nasjonen Norge. I en del som dreier seg om utviklinga på 1900-tallet, skal jeg vise hvordan friluftslivet har utviklet seg til en organisert, regulert og mer eller mindre styrt sektor. Det var også en periode da friluftslivet ble knyttet til klasse og arbeiderkamp, men etter hvert også preget av kommersialisering. I et eget avsnitt blir reguleringa av friluftslivet presentert i et tidsperspektiv. Kapitlet avsluttes med refleksjoner rundt styringa, hvor det også trekkes inn moderne *governansteori*.

## Nordmenns forhold til naturen

Alle mennesker har et forhold til naturen. Nina Witoszek (1998) er en av dem som mener at dette gjelder nordmenn mer enn andre. Hun viser hvordan det i mange kilder framgår at naturen har bestemt over nordmenns liv. Naturen hadde allerede en sentral plass i den norrøne mytologien. Ifølge *Edda* er verden skapt av kroppen til urjotnen Yme, og de første menneskene, Ask og Embla, ble skapt av to trær. Og, heter det i *Edda*, da Balder dør, sørger naturen. Også Snorre så at menneskeheten var vevd sammen med naturen, og i *Kongsspeilet* fra 1200-tallet er naturen både sansende og vis, sier Witoszek. Tilsvarende finner man i samisk mytologi, iscenesatt ved Sapmi Park i Karasjok; jorda ble skapt av en simle (hunnrein), og ifølge fortellinga var de to første menneskene Solgudens sønner og døtre. Slike fortellinger gir rom for ulike fortolknin-ger, naturen både som et gode og et onde. Naturens posisjon ser man også gjennom at dyr og overnaturlige vesener inngår i ulike typer fortellinger. For eksempel hadde dragen (en slange) en sentral plass i mange fortellinger både i norrøn og andre mytologier. I angelsaksiske beretninger er dragen djevelens utsending, og når den drepes, vinner kulturen over naturen. I norrøn litteratur er det annerledes. Her figurerer også dragen, men den opptrer støttende, sier Witoszek (1998, s. 71): «Dragen forsyner Sigurd (i *Edda*) med profetiske visdomsord, mens Sigurd forsyner seg av dragehjerter». Det var derfor ikke av frykt, men av respekt eller andre positive forestillinger, at man i den første

kristne perioden bygget kirker i dragestil, eller utstyrte skipene sine med dragehoder – Olav Trygvason kalte skipet sitt Ormen Lange. Dragen, en skapelse fra norrøn mytologi, ble altså med inn i kristen tid. Stadig er natursymboler en del av vår konstitusjon; det norske riksvåpenet er en løve. «Naturgudene eksisterer side om side med kristendommens transcendentale gud», konstaterer Witoszek (1998, s. 73). Naturen og dens mytiske skikkelser var altså sentrale elementer i den norrøne kulturen, i den første kristentida og i utviklinga av norsk kultur seinere.

Siste halvdel av 1700-tallet har i ettertid blitt kalt for Opplysningstida, en periode med en verdensanskuelse som var inspirert av 1600-tallets René Descartes og fremmet av filosofer som Immanuel Kant og John Locke. Essensen var at fornuft og vitenskap skulle være grunnlag for kunnskap, ikke tro og myter. Mange steder representerte dette et brudd med måten en hadde forstått verden på til da. Det europeiske samfunnet hadde i stor grad vært styrt av religion. Også i Norge hadde religionen vært viktig, men det var en pragmatisk og jordnær religion, ifølge Witoszek (1998). Prestene, sentrale maktpersoner mange steder, var ikke bare prester; de representerte også framskritt og fornuft. Tenkinga var ifølge Witoszek preget av en religiøsitet som rommet respekt for naturen og dens frie vesen. I Europa var det imidlertid mange som mente at troen på vitenskap og fornuft ble drevet for langt. En av dem var Jean-Jaques Rousseau. Han var kritisk til sin tids tro på fornuft og vitenskap og foreslo endringer både av politisk og sosial karakter. Han hadde som utgangspunkt at mennesket var født fritt og han var en stor beundrer av naturen og dens vesen. Hans ideer, kalt romantikken, fikk stor betydning, blant annet som grunnlag for den franske revolusjonen, der ideene om likhet og frihet sto sentralt.

Romantikken ga også rom for mytiske forestillinger om overnaturlige vesener og overmennesker, og for mirakler som forklaringer. I Norge, mener Witoszek (1998, s. 35), slo ikke dette gjennom, men heller ikke Opplysningstidens rasjonalitetsideal. «Norske tenkere godtok aldri helt det kartesianske bildet av naturen som maskin», sier hun. Forholdet til naturen var nøkternt, men man tok til seg ideen om at den var vakker og sublim. Naturen, som ble en kjerne i den norske identiteten, var altså bare i beskjeden grad preget av Opplysningsfilosofien og av Romantikken, ifølge Witoszek. Hun viser til Niels Treschow, en av den tids norske filosofer, som understreket at naturen er en organisk helhet, men «de norske romantikere

– Mauritz Hansen, Ivar Aasen og A. O. Vinje – så naturen som en guddommelig befaling og fornuftens bud», sier Witoszek (1998, s. 30). Naturen var «et sted for meditasjon, en kilde til glede og stolthet, en lærer, et brospenn til det guddommelige», sier hun videre (s. 29). Det ble skapt – og skaperen var i særdeleshet Henrik Wergeland – en forestilling av nordmenn som naturbarn. «Og denne semiotiske sammenstillinga av natur, barndom, frihet, uskyld, renhet, var ikke bare retorisk besnærende, det brede lag av folket følte at den var 'sann'», sier Witoszek (s. 32). Dette var grunnmuren i det som på 1800-tallet utgjorde en nasjonalromantisk bevegelse, men også en del av fundamentet for utviklinga av friluftslivet.

Utviklinga som her er grovt skissert, indikerer at naturens plass i den norske folkesjela er forankret i både religion og historie. Den arter seg i form av symboler, tro og kunnskap utviklet over 1000 år eller mer. Witoszek (1998, s. 12) kalte det for et *meme*, som hun definerer som «varige elementer i forestillingsverdenen, som ikke visner straks de er unnfanget, men modnes og forandrer seg i tidens løp». Det er altså abstrakte modeller – nøkkelbegreper – som bidrar til sosial og kulturell orden (Pedersen, 2000). Naturen er altså en rotfestet del av den norske selvforståelsen, en slags dynamisk konstant. Fortellinga viser også at ideene man lar seg styre av, er påvirket av utenverdenen, både tidenes verdensoppfatninger og ulike tiders syn på Norden, Norge og nordboere.

## Frihetsidealet i norskheten

1800-tallet var nasjonalismens gjennombruddsperiode i Norge (Goksøyr, 2000). Etableringa av friluftslivet var tett forbundet med dette dannelsesprosjektet, både relatert til nasjonalismen som idé og til nasjonsbygging som prosjekt. Norge var en ny nasjon, og oppdragelse, sivilisering og modernisering av landet sto på dagsorden. Man skulle dessuten gjenvinne sin selvstendighet, identitet og kultur etter fem hundre år under et annet lands styre. Nasjonalismen hadde to forgreininger, en borgerlig og en bygdebasert (Stenseth, 1993). På sett og vis var det byelitene som hadde regien for begge, i alle fall før bøndene selv sto fram som politisk bevegelse. Byens eliter utviklet

ideene rundt friluftslivet. Gjennom å vandre landet rundt, mer eller mindre som i et feltarbeid, ble de kjent med den kulturen de valgte å sette i høysetet, bondekulturen. Blant bøndene fant de det ekte norske, mente de. Bøndene *var* natur, i manges øyne. Selvsagt var dette, som Pedersen (2000) påpeker, fortolkninger av et folkeliv de selv ikke var en del av, og ganske sikkert ofte fortegnede bilder og stereotypier (Klett, 2017). Men hverdagslivet på landsbygda var utvilsomt mindre påvirket av dansketid og modernisering enn byene. Mens byeliten var inspirert av strømninger fra utenverdenen, var det arven fra fortida som preget tenkninga til bøndene. Byeliten hadde et dobbelt forhold til bondekulturen; den ble opphøyd og romantisert, og sett ned på på samme tid. Den manglet sivilisasjon, mente mange. Temaet var en gjenganger i DNTs årbøker på slutten av 1800-tallet (Klett, 2017). Med bønder og bygder som ideal for det norske, og som tema og fokus i den første tida av norsk friluftsliv, var aktiviteten i stor grad bygget på tradisjoner i norsk bygde- og bondekultur (Pedersen, 2000, s. 37; Breivik, 1978). Folk hadde alltid høstet fra naturen, hogd ved, plukket bær, fisket og jaktet, tradisjoner som på landsbygda aldri har opphørt. Man anså ikke dette som friluftsliv, det var arbeid og næring. Seinere har det moderne friluftslivet tatt disse aktivitetene opp i seg. Dermed ble ikke friluftslivet et element i by-land-motsetningene som etter hvert ble en del av norsk politikk. Goksøyr (2000) peker på at den norske nasjonalismen ikke i særlig grad var knyttet til etnisitet, men til demokrati som betydde folkestyre, et styre av og for folk, med de begrensningene som det hadde på den tida. Goksøyr (2000, s. 313) hevder videre at den «folkelige resonnansen» var avgjørende for ideenes utbredelse, og som han sier, «[s]tikkordet folket er dermed til stede helt fra starten av den norske nasjonalismen.» Nasjonen var folket, og folket var nasjonen. Dette var et godt utgangspunkt for nasjonale bevegelser, slik som friluftslivet etter hvert ble.

Demokratiet var også en idé som sto sterkt på begynnelsen av 1800-tallet. Det var et ideal i Romantikken og sentralt i flere lands frihetskamper. Idealet var knyttet til likhet. I denne sammenhengen passet friheten til å bevege seg i, bruke og høste fra naturen inn. Selv om noen var rikere enn andre og hadde større landeiendommer, hadde alle nordmenn samme tilgang til naturen. Dette bunner i rettsoppfatninger hvor grunneiere har begrenset råderett over grunnen. Norge var aldri en føydalstat. Bøndene bodde på sine gårder, og deres arbeidere eller leilendinger hadde betydelig selvråderett. Det norske demokratiet, slik det ble grunnlovsfestet i 1814, var basert på ideer fra den

franske revolusjonen, men også på gamle norske rettsoppfatninger der bønder og bygder, ikke føydalherrer og adel, var bærende elementer. Det norske samfunnet var dermed en god grobunn for ideer om likhet og folkevilje (se Tordson, 2010), og friluftsliv var et symbol på denne friheten.

En del av dannelsen var altså å få folk ut på tur, ut i naturen. Først og fremst gjaldt det byfolk; bygdefolket var der allerede. Et relativt omfattende nettverk av hytter ble etter hvert etablert, dels for å betjene dagsturbesøkende fra nærmeste tettsted, dels for å betjene folk på rundturer på ski eller til fots. En institusjon i seg selv ble selve søndagsturen, turer i skog og mark, og til fjells. Søndagsturer i naturen sies å være et relativt særnorsk fenomen (Nylenna, 2006). Aarnes (1991) antyder at det som begynte som et byfenomen etter hvert spredte seg utover – nærmest som en religiøs vekkelse, om en skal tro Aarnes. I den første tida var dette også knyttet til nasjonal identitetsforvaltning. Gjennom friluftslivet ble den naturbaserte norskheten ikke bare en abstrakt størrelse, men en kroppslig opplevelse, sier Matti Goksøyr (2000). Med andre ord kan man si at naturen ble inkorporert i den norske folkesjela. Ifølge Witoszek (1998) har den aldri forlatt oss.

## Friluftslivet blir skapt

Som understreket av de fleste som har studert det, var utviklinga og utbredelsen av friluftsliv embetsmannsstatens og borgerskapets prosjekt (Aarnes, 1991; Goksøyr, 2000; Nedrelid, 1992; Slagstad, 2010). Det var borgerskapet som gikk i bresjen for at Norge skulle bli selvstendig, som definerte bondekulturen som det urnorske, og som skildret fjellene. Utvikling av friluftslivet var både en del av dette prosjektet og et resultat av det. Bøndene og fjella ble kjernen i norskheten. Romantikken og den voksende nasjonalromantiske bevegelsen inspirerte både til malerkunst og diktning som priste naturen (Klett, 2009), og til kulturlandskaper som gestaltet bondekulturen. I dikterkretser samlet man folkeeventyr, beskrev livet i bygdene, og diktet fra og om naturen. Fjell og fjellfolk opptrer hyppig i Henrik Ibsens diktning, og Bjørnstjerne Bjørnson skrev om bondekulturen. Blant de andre var Aasmund Olavsson Vinje, som var både dikter og journalist, og som hadde tette bånd til gruppa som startet

Den Norske Turistforening. Edvard Grieg, vår nasjonalkomponist, hentet også inspirasjon i naturen. Mange av disse kunstnerne var vandrere; i dag ville vi kalt dem friluftslivsutøvere.

Utviklinga av friluftslivet var også påvirket av utlandet, særlig den engelske overklassen. Blant dem var fjellklatring en edel sport. Etter hvert kastet de sine øyne på fjellandet Norge. «Den europeiske alpintørsten omformet Norges fjellområder til Skandinavias første internasjonale turistattraksjon [...]», sier Löfgren (1999, s. 34). En av datidas aktører, William Slingsby (1904, s. 104), formulerte det slik: «Norge er et av de mest fjellrike landene i verden, og er i dag anerkjent som et av de flotteste av de alpine tumleplasser». Den norske overklassen tok etter, og i sin oppvekst «lærte borgerne den kulturelle turistkoden som fortalte hva slags opplevelser man skulle søke, hva man burde føle, og ikke minst hvordan man skulle oppføre seg», sier Richardson (1994, s. 10). Men det stoppet ikke med det – friluftslivet ble etter hvert en folkebevegelse. Ifølge Goksøyr ble natur- og friluftslivsinteressen «overraskende hurtig annektert av de brede lag av folket, slik at når man snakker om et begynnende friluftsliv i andre halvdel av 1800-tallet, så var det noe mer enn en moteretning i borgerskapet» (Goksøyr 1999, s. 185). Stimulering av friluftslivet ble etter hvert et nasjonalt moralsk prosjekt, om man skal tro Richardson (1994), som blant annet viser til at arbeiderpartilederen Martin Tranmæl i sin tid skrev i Årboka for Den Norske Turistforening.

Rune Slagstad (2010) har beskrevet denne utviklinga. 1800-tallet stod i nasjonsbyggingas tegn. Man målte opp landet, skapte bevissthet rundt landet som et fjelland og bondeland, og man planla og bygde ut veier og annen infrastruktur. Da landet ble samlet, sverget man enighet om nasjonen med referanse til fjellene: «enig og tro til Dovre faller», het det. Sentralt i etableringa av fjellandet Norge var skapelsen av Jotunheimen. Området hadde blitt kartlagt av studentene Christian Boeck og Baltazar Mathias Keilhau i 1820. Keilhau, som hadde sans for norrøn mytologi, begynte å kalle området for Jotunfjellene. Aasmund Olavsson Vinje, på 1860-tallet, valgte å knytte postfikset *heimen* til jotnene. Dette var et smart retorisk grep. Fjella, som tidligere hadde blitt oppfattet som store og stygge, ble omgjort til *heim* og noe å oppsøke, beundre og til og med bo i – *Jotunheimen*.

I 1868 startet folk fra hovedstadens overklasse Den Norske Turistforening (DNT). Den 21. januar samlet Consul Thomas Heftye sammen en gruppe mennesker – en konsul, en oberst, en professor, en kaptein og en teolog til

et konstituerende møte på sitt kontor. Med en slik sammensetning av stiftelsesgruppa, kaller Slagstad (2010) det et embetsmannsprosjekt. En av hensiktene var å skaffe til veie midler «til at lette og utvikle turistlivet her i landet» og «forfattelse av nøyaktige reiseruter og karte for turister» (NT 169, sitert av Klett, 2009). I tida etter stiftelsen bygde man hytter og opparbeidet stier i fjellheimen. Stier gjennom naturområder var også kjent fra andre land. På 1830-tallet etablerte Claude Francois Denecourt naturstier i skogen rundt Fontainbleu utenfor Paris (Löfgren, 1999). I de første tiårene bisto DNT med etablering og vedlikehold av vandreruter, innførte skikken med å T-merke stier og fortsatte den gamle skikken med å varde sentrale ferdselsruter. DNT utga det første kartet over Jotunheimen i 1878. Sentralt i dette arbeidet var også å gi vandrere tak over hodet. Fra 1870 og utover ble derfor Jotunheimen forsynt med hytter. Arbeidet de første tiårene besto altså både av fysisk tilrettelegging og informasjonsarbeid. Man utøvde det vi i dag vil kalle *besøksforvaltning*. Mange stier var der allerede, det var de som bandt sammen bygdene og de betjente skyss- og postvesenet.

Slagstad (2010) nevner også andre som hadde sentrale roller i DNTs første tid, blant annet to «militærintellektuelle», F. P. Næser, militær og direktør for Norges Geografiske Oppmåling, og veidirektør Hans Krag. Krag hadde vært på studietur til Sveits, hvor han både hadde blitt begeistret for kommunikasjonssystemet og turismen som næringsvei og moderniseringsfaktor. Krag ville lage vei gjennom Jotunheimen. Dette ble det ikke noe av. Da Turistforeninga ble etablert, var den mye godt et infrastrukturprosjekt. Turismen (og herunder friluftslivet) var en måte å modernisere Norge på. Det kunne også gjøres til forretning. Siden Norges natur var skattet ute i Europa, begynte turistene å komme. Tilrettelegging og organisering av reiselivet var en forutsetning (Gaukstad, 1999). Det skjedde også – siste halvpart av 1800-tallet var starten på den moderne, organiserte turismen i Norge (Sletvold & Viken, 2020). Skillet mellom friluftsliv og turisme var nokså flytende.

De som startet Turistforening hadde også sentrale roller i utviklinga av friluftslivet i og rundt Oslo, eller Christiania som byen den gang het. Thomas Heftye eide både Frognersetra og skogen omkring. Han bygget en villa (*Heftyevillaen*) som en kafé for skiløpere og andre som skulle inn i Nordmarka, og et utkikkstårn på Tryvann. Han testamenterte til sist området til Oslo kommune. I området ble det de siste tiårene av 1800-tallet etablert hoteller, restauranter og sanatorier, og flere hytter, markastuer, i skiavstand derfra. Man

merket stier og skiløyper, og laget etter hvert også kart. Nordmarka ble omtalt som en naturpark – tilrettelagt for friluftsliv, sommer som vinter. Parken var altså skapt av samme krets som hadde stått i bresjen for Turistforeninga. Etter hvert ble Nordmarka også sentral i den sosialdemokratiske tenkinga omkring naturområder; de skulle ikke bare være der for de kondisjonerte, men også for vanlige folk. Dette ble en modell for resten av landet.

## 1900-tallet – institusjonalisering av friluftslivet

Mens 1800-tallet var friluftslivets etableringsfase, ble første del av 1900-tallet en periode hvor idretten og idrettsbevegelsen ble debattert og utviklet. Fortsatt sto disiplineringstanken sterkt. Idrett bidro til disiplinering av kropp og sjel. Idrettsdebattene omfattet også friluftslivet. Synet endret seg noe, og debatten tidlig på 1900-tallet dreide seg mest om et hygienisk disiplineringsprosjekt, sier Slagstad (2010). Et av debattemaene var konkurranseidretten og det man kalte *sportifisering* av idretten. Konkurranseidretten fikk fotfeste, og Norge deltok etter hvert i det internasjonale sportssamfunnet, men ikke uten diskusjoner, blant annet om hvorvidt landet skulle delta i OL. Det endte med at Norge sluttet seg til den olympiske bevegelsen, og alt som det førte med seg. I dette bildet passet friluftslivet ikke inn. Idretten og friluftslivet skilte etter hvert lag.

Begynnelsen av 1900-tallet var også ei tid da idrettsbevegelsen organiserte seg, både lokalt og nasjonalt. Konkurranseidretten bidro til spesialisering. Folk ble dermed styrt inn i relativt snevre aktivitetsformer eller sportsgrener som dannet egne foreninger. Idretten ble også samlet på nasjonalt plan, først i Norges Landsforbund for Idrett (2019), underlagt forsvarsdepartementet, mens Norges idrettsforbund ble stiftet i 1940. Arbeiderbevegelsen, som i mellomkrigstida ble radikalisert og satte klassekamp på dagsorden, rommet også idrett. I 1924 ble en egen idrettsorganisasjon, Arbeidernes Idrettsforbund (AIF), opprettet. Noen idretter, for eksempel boksing og skøyteløp, ble ansett som typiske arbeideridretter, mens skiløping var borgerskapets domene. Også friluftslivet fikk en plass i den sosialistiske bevegelsen. Arbeiderklassen skulle frigjøres fra kapitalismens, industriens og bylivets åk (Slagstad, 2010), og friluftslivet var en del av frigjøringsstrategien. For samfunnets elite var friluftsliv

utøvelse av en frihet den allerede hadde, mens «arbeideren skulle få erfaring med en frihet han og hun ellers manglet», sier Tordson (2010, s. 167) om dette. Redaktør Martin Tranmæl argumenterte for friluftslivet i *Arbeiderbladet*, hvor han skrev om naturens disiplinerende effekt: Den «lærer oss fornuft og orden. Den lærer oss livets egne lover, og skaper frihetstrangen i vårt sinn» (Slagstad, 2010, s. 254). Nordmarka var ansett som en naturpark for alle, og marka og dens forvaltning ble en viktig sak både for de borgerlige og arbeiderbevegelsen. Da Oslomarka Friluftsråd ble opprettet (1936) var rådet fortsatt konflikterende ideologier, men det var enighet om at friluftslivet var viktig.

Mellomkrigstida var preget av klassekamp og en organisering av idretten som gjenspeilte dette. Det var også en del uklarhet og kontroverser knyttet til eiendomsretten og de gamle hevdvunne prinsippene om rett til ferdsel over andres eiendommer. Økende hus- og hyttebygging i strandsona utestengte folk flest. Derfor satte man i gang arbeid med ny strandlov og nedsatte en komité som skulle utrede regler for friluftslivet og om naturvern (se Skjærstad, 2021). Andre verdenskrig satte stopper for disse prosessene, men de ble tatt opp igjen etter krigen. Under krigen ble friluftslivets aktiviteter og verdier styrket, åpenbart som en nasjonal markering mot okkupasjonen (Skjærstad, 2021). Selv om tyskerne stengte av store fjellområder og mange av fjellhyttene for at de ikke skulle bli brukt i motstandsarbeidet, ble medlemstallet i DNT mer enn fordoblet under krigen. Motstandsbevegelsen både rekrutterte friluftslivsmennesker og formet flere av dem som ble sentrale i DNT etter krigen, blant disse Gunnar Sønsteby, Claus Helberg og Knut Haugland. I motstandsarbeidet møttes både fattig og rik i søken etter frihet, og den nasjonale fellesskapsfølelsen ble styrket, sies det (Skjærstad, 2021).

I mellomkrigstida hersket det enighet om at fysisk fostring var viktig. Alle skulle ha samme muligheter til fysisk utfoldelse. Dette var et statsanliggende; staten skulle passe på folkehelsen både i skolen og i fritida. Idrettsparker og idrettsanlegg for ulike formål ble bygd. Staten var en aktiv aktør. En av pådriverne for dette var Rolf Hofmo, sentral i Arbeiderpartiet og Arbeidernes Idrettsforbund (AIF), men også sentral i sammenslåinga av AIF og Norges Landsforbund for Idrett til Norges Idrettsforbund (1940). Særlig var han en pioner i utforminga av statens rolle i idrettsforvaltninga. Slagstad kaller ham «idrettens kontorsjef» (2010, s. 372). Han skriver følgende om ham: «Hofmo kom til å stå i spissen for et statlig planlagt, styrt og kontrollert kultiveringsprosjekt – et statssosialistisk dannelsesprosjekt for en sunn fritidskultur» (s.

379). Han siterer Hofmo, som uttalte at kontoret han representerte skulle «lede utbygginga av den idrettslige og fysiske oppdragelse, slik at den i sluttsum gir landet en sterk og arbeidsglad ungdom og et folk som også forstår at en frisk kropp er en vesentlig faktor i grunnlaget for en god folkehelse» (Slagstad, 2010, s. 380). I dette arbeidet inngikk også friluftslivet, som et instrument i etableringa av velferdsstaten. Hofmos kontor, STUI, ble etter hvert en viktig institusjon i utviklinga av idretten i Norge, men kanskje mindre viktig for friluftslivet enn for den organiserte idretten. Og idretten, inklusiv friluftslivet, var blitt en sektor for offentlig politikk, etter hvert også en del av kultursektoren og det utvidede kulturbegrepet som det ble kalt i 1975 (St. meld. 23 (1981–82)).

## Friluftslivet som forvaltet og regulert

En viktig side ved moderniteten var statsdannelser (Slagstad, 2010). Derigjennom ble territorier fordelt og grenser satt, grenser som måtte forsvares. Til dette trengte man kart. Norges Geografiske Oppmåling ble derfor etablert så tidlig som i 1773. Landområdene ble målt opp og tegnet ut, først og fremst for å betjene forsvaret, seinere også andre formål. Naturvitenskapen fikk tidlig en plass i denne utviklinga, etter frigjøringa fra Danmark, sterkt preget av Christoffer Hansteen som i 1816 ble professor ved Det Kongelige Fredriks Universitet (i Oslo), og knyttet til Norges Geografiske oppmåling, hvor han også ble direktør. Han anså landmåling som sentralt for alle typer aktiviteter. I arbeidet med å kartlegge landet, dets topografi, geologi og botanikk, ble en rekke institusjoner etablert. Sentralt i arbeidet var også Baltazar Mathias Keilhau, som startet en forening for naturvitenskaper, og som ble sentral i arbeidet med å kartlegge Norges geologi. Hansteen og Keilhau var preget av opplysningstidas rasjonalistiske naturbegrep; naturen var noe som skulle måles og beskrives, men også av romantikkens natursyn, der naturen ble betraktet som en organisme. Dette gjorde at beskrivelsene deres både ble levende og mer poetiske, sier Tordson (2010). Folket, i alle fall elitene, ble oppmerksomme på landets og landskapets kvaliteter. Med oppmålinga i all sin bredde var landet blitt beskrevet for dem som skulle forvalte og forsvare det.

Omtrent på samme tid som landmålinga tok til, utviklet det seg ulike former for turistisk bruk av naturen. Særlig ble Norge tidlig et reisemål for jegere og fiskere fra England. Allerede i 1831 ble det utgitt et engelsk bokverk om sportsfiske i Norge og Sverige. Etter hvert ble det stilt krav om regulering av dette fisket, og en lov om fredning ble vedtatt i 1848 (Slagstad, 2010). Da hadde man allerede regulert jakta, som første gang ble gjenstand for lovgivning i 1818, dernest i 1845. Jakt var ikke bare matauk, men også betraktet som opplæring i forsvar av fedrelandet. Jakta ble derfor gjenstand for ulike former for institusjonalisering, lovgivning og organisasjonsliv, blant annet Norsk Jæger- og Fiskerforening. Også dette var en forening som sprang ut av en byelite bestående av embetsmenn og andre overklassemennesker. Reguleringene som ble innført, var til fordel for disse gruppene, og bøndene og bygdene var som regel misfornøyde med det. Regulering av jakta var samtidig en regulering av fjellområdene. Jakta var imidlertid forbundet med en rekke normer – et eget normsystem, sier Slagstad – som omfattet utstyr, teknikk og dyrevelferd. På slutten av 1800-tallet ble reguleringa endret, og ei ny jaktlov bestemte i 1899 at grunneieren skulle forvalte viltet, etter regler bestemt av myndighetene. Med denne utviklinga og disse bestemmelsene ble jakt ikke lenger regulert på samme måte som det øvrige friluftslivet.

Den viktigste reguleringa av friluftslivet fant sted på 1950-tallet. Friluftsløva ble vedtatt i 1957, men har selvsagt blitt justert siden. I tillegg til denne lova er feltet også regulert av en rekke spesiallover, som den nevnte jaktlova. Lovene er av ulike typer, men viktigst er de som regulerer aktivitetene i bestemte typer terreng. Vi har både en strandlov, en elvelov og en rekke lover om vern. Vern betød i sin begynnelse først og fremst beskyttelse mot ulike typer menneskelige inngrep. Etter hvert har friluftslivet blitt mer framtrædende, blant annet har bestemmelser om forbud mot kommersiell utnyttelse av verneområder blitt fjernet der slike fantes (gjaldt blant annet Jotunheimen, Rago og Reisa). En annen type lover regulerer aktivitetene man kan utøve i naturen. Reindriftslova er en slik lov, lov om motorferdsel i utmark er en annen. Den forbyr stort sett slik ferdsel. Som regel har kommunene en sentral rolle i denne forvaltninga. Å lage forskrifter og innvilge unntak er derfor viktige kommunale gjøremål mange steder i landet. Forvaltninga av naturen er i tillegg styrt av internasjonale konvensjoner som Norge har sluttet seg til (se f.eks. Skavhaug, 2020; se også kapittel 10).

Friluftslivet har hele tida vært gjenstand for en økende regulering. På mange måter symboliserer både ordet og fenomenet det motsatte – frihet

og frie aktiviteter. Men friluftslivet blir stadig utsatt for truende forstyrrelser. Først og fremst er friluftslivet en trussel for seg selv – når det blir for mange utøvere på ett og samme sted samtidig, forsvinner følelsen av frihet. Paradoksalt nok rokker det ofte også ved friheten når man tar tak i slike problemer. Fysisk tilrettelegging og regulering fortøner seg ofte som frihetsberøvelse. Offentlig inngripen i friluftslivsfeltet blir derfor av mange møtt med skepsis. Med et fenomen så rotfestet i ideer om frihet som friluftslivet får forvaltninga fort et legitimitetsproblem. Hva slags interesser eller verdier er det reguleringa tjener? Samtidig er friluftslivet også under press fra diverse arealkrevende næringer og infrastrukturtiltak, som vann- og vindkraftverk, gruver, kraftledninger, veier og hyttefelt, kort sagt av den moderne utviklinga. Men de frie arealene blir mindre og færre, og forstyrrelsene av dyreliv og annet liv blir flere.

Friluftslivet er som nevnt blitt en sektor og et politikkområde. Mye av den overordnede styringa skjer gjennom offentlige utredninger (NOUer) og stortingsmeldinger. Noen av dokumentene vitner om styringsendringer, andre ikke. *Spesialanalyse av friluftsliv* het et dokument fra Finansdepartementet i 1972, *Om friluftsliv* het den første stortingsmeldinga (St. meld. 40 (1985–1986)). Den andre, fra 2001, het *Friluftsliv – en veg til høgare livskvalitet* (St. meld. 39 (2000–2001)). Den siste, meld. st. 18 (2015–2016) het *Friluftsliv – Natur som kilde til helse og livskvalitet* (Meld. St. 18 (2015–2016)). Den første meldinga gir oversikt over feltet, og dens viktigste funksjon er kanskje nettopp at den fastslår at friluftsliv er et tema for den offentlige politikken. Den viser også at feltet er vevd inn i andre felt, og en utfordring for naturvernet (som det fortsatt het). Det er åpenbart, ikke minst ut fra titlene til de to siste meldingene, at myndighetene har et instrumentelt forhold til feltet. I noen grad vil slike meldinger representere en politisk dreining. For eksempel sier den siste meldinga (nr. 18 (2015–2016)) at «friluftsliv er en viktig del av norsk kulturarv og identitet» – et viktig statement – på grunnlag av det man vet om feltet og som drøftet i dette kapitlet. Meldinga fokuserer på det den kaller «friluftsliv i nærmiljøet», på tiltak rettet mot barn og innvandrere, hvilket er signaler om at sentralmyndighetene ønsker et sterkt engasjement hos kommunene. Stortingsmeldinga innvarsler også et sterkere fokus på besøksforvaltning. Dette er ytterligere styrket med en egen NOU på dette temaet som ble presentert i 2023 (NOU 2023: 10). Men det er ikke bare NOUer og stortingsmeldinger som kan innvarsle endringer; den såkalte fjellteksten var en bit av et revidert nasjonalbudsjett i 2003, og *Landbruk Pluss* var et utspill fra landbruksministeren om at bøndene burde drive med

mer enn tradisjonelt jordbruk, for eksempel turisme (Miljødepartementet og Landbruks- og matdepartementet, 2005).

I tillegg til slike meldinger og utspill, som ofte kommer fra departementet med ansvar for natur- og miljøpolitikken (i 2023 het det Klima- og miljødepartementet), er politikken understøttet av Miljødirektoratet, Riksantikvaren (kulturvern) og forskningsinstitutter som Norsk institutt for naturforskning (NINA), Norsk institutt for kulturforskning (NIKU), Norsk Polarinstitut og andre. Og friluftsliv er både et forsknings- og et utdanningsfelt ved universiteter og høyskoler. Alt dette er trekk ved det man kaller en næring (Leiper, 2008). Vi ser altså konturene av et sektorregime for friluftslivet, og av friluftsliv og naturbasert turisme som anerkjente næringsfelter. Det er også verdt å merke seg at dokumentene som omhandler friluftslivet, ikke i like stor grad omfatter turismen. Her har det skjedd et skille, både politisk, institusjonelt og retorisk. Mens friluftslivet omtales som noe som må beskyttes og utvikles, er turismen blitt en omstridt sektor og noe man må regulere. Besøksforvaltning er adressert som et virkemiddel for styring av turismen, mens behovet trolig er like stort innen friluftslivet.

Et hovedelement i den nyliberale statsforvaltninga er at staten i minst mulig grad skal være utøvende, og at dens oppgave er å gi rammer som aktiviteter skal drives innenfor. Dette betyr at mye av styringa, i alle fall den mer konkrete og nære styringa, ivaretas av private eller lokale myndigheter, gjerne også en kombinasjon. Sørensen og Torfing (2017) hevder at nettopp kombinasjonen, altså det de kaller *ko-governance*, har i seg et innovativt potensial. I møter mellom ulike kulturer utvikles nye måter å forvalte på. Kanskje er det derfor at friluftsrådene framstår som noe av det mest kreative i forvaltninga av norsk friluftsliv.

## Utvikling av friluftslivet – fra frihetsdyrking til nyliberalistisk konsum

Det vi har vist i dette kapitlet er hvordan friluftslivet både har vært et styrende element i utviklinga av det norske samfunnet, og hvordan ulike krefter i samfunnet har styrt friluftslivet. Trolig har menneskene alltid drevet en form for friluftsliv gjennom å vandre omkring og være i naturen. Dagens friluftsliv er noe annet; naturbaserte aktiviteter utøvd i fritida. Som et stimulert og styrt

samfunnsfelt begynte det alt på 1800-tallet. Dette var i nasjonsbyggingas første fase. Framstillinga har vist hvordan styringa har utviklet seg fra en diskursiv påvirkning av frihet, og friluftslivet som en arena for å utøve den, til i dag et felt styrt av kommers og kommersielt orienterte myndigheter. Altså er det ulike måter å forstå styringa på. Utviklinga kan relateres til ulike forståelser av *governance*.

Governance er altså styring basert på delaktighet fra de som blir styrt, det være seg dialoger, beslutninger eller handling. Et av de essensielle spørsmålene i *governance*-feltet dreier seg om myndighetenes eller statens rolle. Davies (2012) sier for eksempel at myndighetsstyring (*government*) er en uunngåelig forutsetning for *governance*-basert utvikling eller ikke-utvikling. Slik har det nok også vært for det feltet som her er analysert – mye ikke-utvikling. Det er en påtakelig unnfalighet med hensyn til styring og forvaltning, påstår aktører i feltet (se Viken et al., 2020). Davies mener også at i styringsnettverk er det ofte en hegemonikamp involvert – altså om hvem som skal ha det siste ordet. En av vinnerne i vår tid er markedsliberalismen. Det stilles ingen spesielle krav til dem som tilbyr kommersielt friluftsliv, ut over generelle lover og regler; det finnes ingen konsesjonskrav, ingen sertifiseringsordninger, ingen grunnrenteskatt, ingen turistavgift, ingen begrensninger i allemannsretten – det er fritt fram for alle. Dette kan være i endring, om en skal tro den nylig framlagte NOUen om besøksforvaltning (NOU 2023: 10). Altså, «å regjere uten regjering», som er et av nyliberalismens mål, er en illusjon, blir det hevdet (Pierre & Peters, 2005); mest sannsynlig betyr det lav styringsgrad. Friluftslivet er komplekst, uoversiktlig og noe anarkistisk, men kanskje først og fremst preget av styringsmessig unnfalighet

Governance er langt fra et entydig begrep. Keping (2018) viser til fem forståelser av begrepet. For det første dreier det seg, ifølge Keping, om en institusjonell forankring som strekker seg til andre aktører enn offentlige myndigheter, for eksempel organisasjoner og private virksomheter. Den Norske Turistforening, Norsk Friluftsliv og andre foreninger, men også halvoffentlige aktører som friluftsrådene, har hatt og har sentrale roller i forvaltninga av feltet. Derfor har besøksledelse vært en begrenset foretelse (Viken et al., 2020). Det andre Keping peker på, og som en konsekvens av det første, er uklarhet med hensyn til grenser og ansvar i feltet. Til tider fører slike uklarheter til at lite blir gjort. Det er ei anklage man ofte kan høre lokalt, at det er mye snakk og lite handling. Det tredje Keping påpeker, er at aktørene i feltet er avhen-

gige av andre aktører. Friluftslivets organisasjoner er avhengige av penger fra myndighetene, tillatelser fra grunneiere, naboer og myndigheter når noe skal gjøres. Et fjerde punkt hos Keping, er at aktører som opptrer i nettverk må ha en viss autonomi, og at de må kunne vise at de får ting gjort uten at myndighetene er på banen. Dette kjenner vi igjen i lokal tilrettelegging av friluftslivet i regi av friluftsråd, bygdelag, idrettslag og andre. Keping's femte aspekt er at aktørene i feltet må ha en viss autoritet – evne til å gjennomføre og tillit. Friluftsråda har kanskje det mange steder. For DNT er dette noe som varierer; organisasjonen har stor legitimitet, men blir også sett på som en byelite som tar seg til rette på landsbygda.

Et annet aspekt som er trukket fram ved dagens governance-systemer er at de i større eller mindre grad er historisk og kulturmessig determinerte. Wilkins (udatert) knytter dette til begrepet *governmentalitet*. Et felt styres av måten det har utviklet seg på som en forståelse mellom de som styrer og de styrte, og som et kunnskapsfelt nedfelt i styringspraksiser. Dette passer bra også som en karakteristikk av utviklinga av friluftslivsfeltet i Norge. Friluftslivet er en måte å forholde seg til verden på, og et kunnskapsfelt for håndtering av naturpraksiser. Som diskutert i dette kapitlet dreide friluftsliv seg i den første tida om opplysning, dannelselse og disiplinering; nordmenn skulle bli gode nordmenn, bli stolte av sin nasjon og utvikle en nasjonal identitet. I dette bildet var naturen en sentral faktor. Men som også er understreket, blant annet av Witoszek (1998), dreier det seg også om praksiser og kunnskap nedfelt over mange generasjoner og århundrer. I bygdene hadde folk et nært og praktisk forhold til naturen; de fisket, jaktet, plukket bær, og gikk i fjellet for å se etter kyr eller sauer, og utøvde aktivitetene som del av sitt hverdagsliv. Etter hvert ble deler av dette byfolkets friluftsliv, og friluftslivet er en vekstsektor.

I den siste fasen vi kan se konturene av, har fokuset mer vært på hvordan friluftslivet kan styres, særlig hvordan det kan bidra til sysselsetting og vekst i samfunnet. Dette er altså en form for styring som består i å redusere styringa for å gjøre de kommersielle mulighetene større. Dette kan anses som en diskursiv styring på metanivå, en tilpasning av friluftslivet til nyliberalismen. Vekstparadigmet er sentralt i den nyliberale økonomien, og et mantra for all økonomisk virksomhet (se Viken, 2014).

Implisitt i det som her er nevnt, ligger det at styringa – i alle fall av den konkrete tilrettelegginga og reguleringa av friluftslivet – i stadig større grad er oppgaver for regionale og kommunale myndigheter, og for private eller

halvoffentlige aktører. Dette gjenspeiler også en dreining mot mer dialogbaserte eller nettverksbaserte styringsformer. For eksempel er både bygdelag og friluftsrådene viktige i den praktiske tilrettelegginga for friluftslivet. Om man vil, kan dette tolkes i retning av en saksdemokratisk styring – folk tar del i arbeidet med tilrettelegginga og reguleringa av feltet.

## Oppsummering

Dette kapitlet har diskutert utviklinga av friluftslivet fra et styringsperspektiv. Det som skjedde på 1800-tallet kan utvilsomt ses på som diskursiv styring, en styring som foregikk gjennom å innprente et budskap om den naturen folk levde i eller var omgitt av. Romantikken var en slik diskurs. Den utgjorde en ramme som kunne brukes til å knytte nasjonen Norge til naturen, bondekulturen og bygdelivet. I tillegg skjedde det en tiltagende organisering rundt friluftslivet. Særlig var Den Norske Turistforening sentral. I friluftslivets andre hundreår, 1900-tallet, dreide mye seg om organisering. Innen Turistforeningen ble det skapt lokallag, andre foreninger som speiderbevegelsen og 4H bredte om seg, og ikke minst ble arbeiderbevegelsen en av friluftslivets støttespillere. Feltet ble institusjonalisert og sektorisert; friluftsliv ble til en offentlig sektor, og gjenstand for offentlig politikk. Fra rundt 1970 skjedde det nok en dreining. Friluftslivet ble igjen politisert, nå i allianse med naturvern. Det var ei tid for demonstrasjoner og aksjoner mot vannkraftutbygging og en voksende miljøbekymring. Dette var en form for ideologisk styring. Friluftslivsfolket har gjennom hele sin tid vært skeptisk til inngrep i naturen, DNT som en moderat aktør, med miljøorganisasjonene som sine mer militante våpenbrødre. Siden friluftslivet har en bred oppslutning, er det også en viktig meningsbærer og har hatt stor betydning for opinionens syn på naturen og dens forvaltning.

Tordson (2010) har gitt en litt annen oppsummering av friluftslivets historie. Han nevner fire faser i utviklinga av friluftslivet, som også viser noe av det verdimeslige grunnlaget. I den første fasen, fram til første verdenskrig, skulle man møte naturen i ensomhet og i pakt med den utvikle sin personlighet. I mellomkrigstida var det fellesskapsideen som sto fremst – arbeider-

bevegelsen trykket friluftslivet til sitt bryst, naturen var en arena hvor man kunne oppleve frihet, og friluftslivet representerte en kontrast til arbeidslivets og klassesamfunnets åk. Om den tredje fasen, tida etter krigen, sier Tordson (2006) at friluftslivet ble marginalisert. Det var ideer om industri, økonomisk vekst og institusjonsbygging som dominerte debattene, og naturen ble omgjort til en ressurs for industriell utvikling. I dette bildet var det idretten og ikke friluftslivet som passet inn, og idretten ble etablert som en statlig sektor. I en fjerde periode, etter 1970, har friluftslivet hatt skiftende oppmerksomhet, men det har blitt anerkjent som en viktig trivsels- og helsefaktor og er blitt gjenstand for politikk. Det betyr imidlertid ikke nødvendigvis en styrking. I dag kan man føye til enda en periode, hvor friluftslivet i stadig større grad er gjenstand for kommersialisering, både knyttet til ny teknologi, differensiering og kompetanseutvikling.

I kapitlet har det vært pekt på hvordan friluftslivet har vært styrende for mange sider ved utviklinga av det norske samfunnet. Slik er det ikke lenger – i dag er friluftslivet blitt til et forbruksfelt og et politisk anliggende. Dette er et allment trekk: Når noe blir god butikk, kommer kommersielle interesser på banen, og når et felt blir stort nok, fatter det opinionens og myndighetenes interesse og blir til et politikkkfelt. At kommersielle interesser gjør seg gjeldende, betyr også at det blir et felt for sysselsetting, men også et bidrag til en omstrukturering i samfunnet, hvor det å produsere opplevelser inngår som et stadig større felt. Baksiden av dette er at friluftslivet stadig blir mindre fritt, den frie naturen snevres inn, og tilgangen på arealer til glede for den frie sjel minker.

## Referanser

- Breivik, G. (1978). To tradisjoner i norsk friluftsliv. I G. Breivik & H. Løvmo (Red.), *Friluftsliv – fra Fritjof Nansen til våre dager* (s. 7–16). Universitetsforlaget.
- Davies, J. S. (2012). Network governance theory: A Gramscian critique. *Environment and Planning A*, 44, 2687–2704.
- Goksøyr, M. (2000). Opplevde fellesskap og folkelig nasjonsbygging. Norge og idretten 1905–1940. *Historisk Tidsskrift*, 2, 308–329.
- Keping, Y. (2018). Governance and good governance: A framework for political analysis. *Fudan Journal of the Humanities and Social Sciences*, 11, 1–8.
- Klett, A. F. (2009). Friluftsliv for mine tanker: En diskursanalyse av elitens motiver for friluftsliv i perioden 1850–1905 [Masteroppgave]. Universitetet i Bergen].
- Leiper, N. (2008). Why «the tourism industry» is misleading as a generic expression: The case for the plural variation, «tourism industries». *Tourism Management*, 29, 237–251.
- Löfgren, O. (1999). *On holiday: A history of vacationing*. University of California Press.
- Meld. St. 18 (2015–2016). (2016). *Friluftsliv – Natur som kilde til helse og livskvalitet*. Klima- og miljødepartementet.
- Miljødepartementet & Landbruks- og matdepartementet. (2005). *Plan- og bygningsloven og landbruk Pluss: Hvordan kan plan- og bygningsloven brukes for tilrettelegging av ny landbrukstilknyttet næringsvirksomhet?*
- Nedrelid, T. (1992). Friluftslivet og vår nasjonale forståelse. *Nytt Norsk Tidsskrift*, 3, 281–288.
- NOU 2023: 10. (2023). *Leve og oppleve – Reisemål for en bærekraftig fremtid*. Nærings- og fiskeridepartementet.
- Nylenna, M. (2006). Typisk norsk? *Michael*, Norwegian Medical Society, 3, 10–18.
- Pedersen, K. (2000). På sporet av et mangfold av friluftslivsstiler [Notat]. Høgskolen i Finnmark.
- Pierre, J. & Peters, G. (2005). *Governance, politics and the state*. Palgrave.
- Richardson, H. (1994). Kraftanstrengelse og ensomhet: En analyse av det norske friluftslivs kulturelle konstruksjoner [Hovedoppgave]. Universitetet i Bergen.
- Skavhaug, I. M. O. (2020). *Mangfoldige verneområder: Å utforske forståelser av vernet natur og landskap i Nord-Troms* [Doktorgradsavhandling]. UiT Norges arktiske universitet.
- Skjærstad, R. B. F. (2021). *Der landet ble samlet: Friluftsliv som norgeshistorie 1940–1970* [Masteroppgave]. Universitetet i Oslo].
- Slagstad, R. (2010). *Sporten*. Pax.
- Sletvold, O. & Viken, A. (2020). Reisende i Norge gjennom tidene. I A. Viken (Red.), *Turismens paradokser: Turisme som utvikling og innvikling* (s. 27–53). Orkana Akademisk.
- Slingsby, W. C. (1904). *Norway: The Northern playground. Sketches of climbing and mountain exploration in Norway between 1872 and 1903*. David Douglas.
- St. meld. 23 (1981–82). (1982). *Kulturpolitikk for 80-åra*. Kulturdepartementet.
- St. meld. 39 (2000–2001). (2001). *Friluftsliv – en veg til høgare livskvalitet*. Miljødepartementet.
- St. meld. 40 (1985–1986). (1986). *Om friluftsliv*. Miljødepartementet.

- Stenseth, B. (1993). *En norsk elite: Nasjonbyggerne på Lysaker 1890–1940*. Aschehoug.
- Sørensen, E. & Torfing, J. (2017). Metagovernance collaborative innovation in governance networks. *American Review of Public Administration*, 47, 826–839.
- Tordson, B. (2010). *Friluftsliv, kultur og samfunn*. Høyskoleforlaget.
- Viken, A. (2014). Destination development and the growth paradigm. I A. Viken & B. Granås (Red.), *Tourism destination development: Turns and tactics* (s. 21–46). Ashgate.
- Viken, A., Benonisen, R. & Svensson, G. (2020). Det ustyrige friluftslivet. I A. Viken (Red.), *Turismens paradokser: Turisme som utvikling og innvikling* (s. 267–300). Orkana Akademisk.
- Vaagbø, O. (1993). *Den norske turkulturen*. Frifo.
- Wang, N. (2000). *Tourism and modernity: A sociological analysis*. Emerald.
- Wilkins, A. (u.å.). Deconstruction governance: Perspectives in post-positivist thinking. I M. A. Peters & R. Heraus (Red.), *Encyclopedia of educational innovation*. Springer.
- Witoszek, N. (1998). *Norske naturmytologier: Fra Edda til økofilosofi*. Pax Forlag.
- Aarnes, S. Aa. (1991). Hu hei! Kor er det vel friskt og lett oppå fjellet. *Nytt Norsk Tidsskrift*, 1, 78–83.

